

Т.КОЖОМБЕРДИЕВДИН ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ДИАЛЕКТИЗМДЕР

Бул макалада акын Турар Кожомбердиевдин поэзиясындагы диалектизмдердин тирилери, алардын чыгармаларда аткарган стилистикалык кызматтары тууралуу кеп козголот.

Кыргыз көркөм адабиятында жергиликтүү колоритти түзүүнүн, кейипкердин кеп өзгөчөлүгүн берүүнүн тилдик каражаты катары диалектизмдерди пайдалануу жагы өткөн кылымдын 60-жылдарынан бери карай гана башталды деп айтууга болот. Буга чейин кыргыз жазуучуларынын адабий чыгармаларда диалектизмдер көркөм каражат катарында колдонулбай келгендиги жөнүндө “Адабий тилдин кээ бир маселелери”(1958) деген макаласында Б.М. Юнусалиев: “Адабий тилдин өсүшү, байышы, биринчи кезекте, көркөм чыгарманын өнүгүшүнө, анын тилине байланыштуу болот. Биздин советтик жазуучуларыбыз адабий тилдин биринчи куруучулары болгондугунда эч талаш жок. Бирок жазуучуларыбыздын тили бир ыңгайлуу мүнөздө болуп келаткандыгын эске албай коё албайбыз. Ар бир жазуучу ар бир чыгармасында ар түрдүү окуяга катышкан каармандарды профессионалдык жана диалектилик тил өзгөчөлүктөрүнүн толук сакталышы зарыл.

Касымаалы Жантөшев, Түгөлбай Сыдыкбеков, Аалы Токомбаев, Саткын Сасыкбаев ж.б. жазуучуларыбыз түштүк райондордун турмушуна арналган азын-оолак чыгармалар беришти. Бирок андагы колхозчу же дыйкан каармандарынын тилинде диалектилик өзгөчөлүктөрдүн жыты да жок. Алардын лексикасы баягы эле түндүк райондорунун лексикасы. Диалектилик лексика өсүп келаткан адабий тил үчүн түгөнгүс булактардын бири. Бул кырдаал дайыма эске тутулушу керек”- деп адилет пикирин айткан. Ушундай эле мазмундагы ой пикирин “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн” (1965) баш сөзүндө академик К.К. Юдахин: “Кыргыз адабий тилинин калыптанышы бүтө электигин далилдөөнүн анчалык эле зарылдыгы барбы. Ал диалектикалык лексиканы пайдалануу өтө зарыл болуп эсептелген мезгилди башынан кечирип жатат. Ошол эле учурда көркөм адабият аны эң эле начар чагылдырууда. Ал гана эмес окуясы Кыргызстандын түштүгүндө жана Синьцзяндын ага чектешкен бөлүгүндө өткөн көркөм адабий чыгармаларда да каармандар тили боюнча, айталык, эч нерсеси менен түндүктөгүлөрдөн айырмаланышпайт. Жергиликтүү тилдик колорит дээрлик жок”[15], -деп айткан эле. Ошентип, диалектизмдерди көркөм чыгармада колдонуунун зарылдыгы айкын болду.

Көркөм чыгарманын текстинде диалектизмдер эстетикалык өтө эле ар түрдүү функцияларды аткарат: алар образды индивидуалдаштыруунун кара-жаты катары колдонулушу мүмкүн. Алардын жардамы менен турмуш-тиричиликти, социалдык чөйрөнү, ал абалды жана башкаларда көркөмдүк жактан ишенимдүү, этнографиялык жактан так эместигин берүүгө болот. Диалектизмдерди пайдалануу менен автор көбүнчө элеттик пейзажды сүрөттөйт, жалпы фонду түзөт жана баяндоону өнүктүрөт. Диалектизмдер көптөгөн жазуучуларга көркөм чыгармаларда лирикалык башталышты жүзөгө ашырууга көмөктөшөт. Ошондой эле диалектизмдер көп учурда персонажды белгилүү бир этнографиялык жана социалдык чөйрөгө “таандык кылуу менен” мүнөздөөчү каражат катары да кызмат аткарат. Чыгармада күлкүлүү кырдалды, какшык, шакабаны берүү үчүн да диалектизмдер колдонулат [6].

Ошону менен эле катар диалектизмдерди көркөм стилде стихиялуу пайдалануу ошол чыгарманын жалпы эстетикалык баалуулугун төмөндөтүүнүн жалпы себептеринин бири экендигин ар бир сөз чебери унутпоого тийиш. Ошондуктан көркөм чыгармада автордук кептегиби же каармандын кебиндегиби диалектизм кандайдыр бир көркөмдүк жүк көтөрүп турууга милдеттүү.

“Адабий чыгармада диалектизмдердин колдонулушу кандайдыр бир зарылдыктан улам келип чыккан көрүнүш болсо, анда мунун жөндүү себеби бар деп түшүнсөк болот. Мындай зарыл максатка байланышпаган учурда диалектизмдерди адабий чыгармаларга жөндөн жөн катыштыра берип, жалпы элге түшүнүксүз сөздөрдү жиберүүнүн пайдасы жок. Авторлор адабий тилдин нормативдүүлүк касиетине залакасын тийгизбей, адабий нормаларга негизделген жана жалпы элге толук түшүнүктүү, жеткиликтүү болгон тилде жазышка милдетүү” [2] - деп жазат окумуштуу К.Бекназаров. Ошондуктан жазуучу же акын кайсы гана чөлкөмдүк өкүлү болбосун, чыгармасында адабий тилдин катаал талабын эске алуу менен, диалектизмдерди пайдалануусу зарыл.

Бул маселеге байланыштуу акын Т.Кожомбердиевдин поэзиясындагы диалектизмдерди изилдөөгө алганыбызда, төмөндөгүдөй диалектизмдердин түрлөрүн кезиктирүүгө болот.

1. Кыргыз говорлорунда айрым сөздөрдүн эки түрдүүчө айтылышы, башкача айтканда, кээ бир жерлерде кыска үндүү менен айтылуучу сөздөр башка бир говордо созулма үндүү менен айтылгандыгы.

1. *«Жоолугушка жол бербеди улукман;*

Жобурасаң, айырмасыз дудуктан»

(ад.т.жолугушка. «Оорукана терезенин түбүндө»).

2. *«Капыс чоочуп кетпесин деп ымыркай*

Кайтат үйгө карбаластап апасы»

(ад.т.чочуп. «Таза болсун табият»).

3. *«Канча жылдар жоортуулдасың санаса*

Заман Сенин эмгегиңе тараза»

(ад.т.жортуулдасың. «Гүл суну»).

4. *«Канча киши соолуктаган карачы*

Жалгыз коюп апам менен өлүмдү»

Жардамдашып боло албадык арача»

(ад.т.солуп «Апа»).

Соолу деген сөз бир ирет эмес, бир нече ырында («Үрөн», «Тууган жер», «Кызыл гүл», «Дөң үстүндө», . «Тогонуу»ж.б.) кайталанат. Анын үстүнө, сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшү этибарга алынбагандыктан, солу менен соолу деген эки башка маанидеги сөздөр ажырабай, бирдей эле соолу болуп калган. Мисалы:

1) *«Же соолубай, же шаркырап ага албай*

Же жүрөктүн каалаганын таба албай

Капаланам, зарыгамын, издеймин

Алоолонуп сүйүү отун жага албай»

(ад.т.соолбой. «Кайдасың сен»).

2) Сөз ичинде катар келген үндүү тыбыш менен үнсүз тыбыштардын орундары алмашып калган. Мисалы:

«Кабат-кабат *сыйрыса* да түгөнбөй

Катмарлары адамдардын жүзүндө;

(ад.т.сыйыrsa. «Кыргыз күнү»).

3) *a* тыбышы *ы* тыбышына алмаштырылган:

«Бирок да үмүт сени *тыштап* кетпейт.

Бийик бол,өйдө тур деп колун берет»

(ад.т.таштап. «Отгон өскөн Кызыл гүл»).

4) Түндүк диалектинин Ысыккөлдөн башка бардык говорлоруна, башкача айтканда, түштүк диалектинин түндүк жана түндүк-чыгыш (Чаткал, Алабука, Аксы, Кетментөбө) говорлоруна мүнөздүү *з* тыбышы менен *с* тыбышынын алмашылып айтылышы:

1. «Чабалекей жаа огуна атылган

Жасбай тапты балтыр учкан уяны»

(ад.т. жазбай);

2. «Ушул сындуу *мерестердин* бардыгын

Убак жетти жакасынан алууга»

(ад.т.мерез, Таза болсун табият)

Тескерисинче *с* тыбышы *з* тыбышына алмаштырылган учур:

1. «Шакалак шайын тоноп, өңүн бузду,

Утуру уюп калган канды *кузду*»

(ад.т.кусту. «Вьетнамдык апа»).

2. «Жалпы нерсем санат *жеткиз* көп болуп

Столумдан сөздөр өсөт чөп болуп»

(ад.т.жеткис. «Апа»).

5) Сөз ичинен үнсүз тыбыштын түшүрүлгөн учуру:

1. «Оорубайбы буттарың

Оропой тээп ойносоң?»

(ад.т.оромпой. «Жүкөн жана энеси»).

2. «Акындар күндү карай күчөп *зуула!*

Эч качан бир-бириңен кезек күтпөй»

(ад.т.зулда. «Акындар»).

3. «Наалына *жарака* түшүп айыкпас

Намыстын өлгүсү келет асылып»

(ад.т.жараңка. «Намыс наамы»).

жарака - көбүнчө Лейлек говорунда көп кездешет.

б) Эгерде адабий тилден айырмаланган тыбыштык өзгөчөлүк тигил же бул диалектинин же говордун бүтүндөй фонетикалык системасына тиешелүү болбой, бирин-эки сөз менен гана чектелсе, аны **лексико-фонетикалык** диалектизм катары кароо абзел:

1. «Чөнөр кирип бутуна,

Араң келди сороктоп»

(ад.т.чөмөр. «Азат ыйлайт»).

2. «Апакай ак булуттун маңдайында

Кирдеген беш манчанын тагы калды»

(ад.т.манжа. «Тагы калды»).

3. «Мээрбан эже акыл кошом өзүңдөн.

Сезимиме тамылат сөзүңдөн»

(ад.т.мээрман. «Экинчи энем Уулча»).

Диалект говорлордун көбүнчө сөз өзгөртүү системасына тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрүнүн көркөм чыгармада берилиши нагыз морфологиялык диалектизм болот.

Т.Кожомбердиевдин чыгармаларында диалект, говорлордун сөз өзгөртүү системасына байланыштуу төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдү көрүүгө болот.

1) Этиштин татаал учур чагын уюштурууда көмөкчү этиштин функциясында колдонулуучу *жат, отур, тур, жүр* деген этиш сөздөр менен катар түндүк диалектинин Талас, төмөнкү Чүй говорлорунда жана түштүк диалектинин түндүк-батыш (Чаткал, Алабука, Аксы) говорлорунда бул төрт этиштин узарган формасы да *жат-жатыр, отур-отуру, тур-туру, жүр-жүрү* болуп параллель колдонулат.

«Төбөсүндө күндүн тоскуч чатыры,

Күйгөн түштү кулак байлап *жатыры*.

2. Кыргыз говорлорунда кыймыл-аракеттин тездик, ыкчамдык менен бүткөндүгү же бүтө тургандыгы жөнүн-дөгү кошумча модалдык маанини берүүчү *ир* деген көмөкчү этиш да көркөм чыгармаларда учурайт. Мисалы,

1. «Чымчык тиштеп бара жаткан үрөндү,

Таштап *ирди*. Үстүн көмдү күрөндү.»

(Үрөн)

2. «Азынап үйүр жылкы сууга кирди,

Боз айгыр турган жерин казып *ирди*.»

3. Сөздүн акырына ашыкча муундун кошулуп айтылышы. Мисалы,

«*Жарымысы* сеники деп эсептейм,

Мен турмушта кандай чоң иш жаратсам».

(ад.т.жарым. «Экинчи энем Уул-чага»).

4. Кыргыз говорлорунда татаал этиштин үчүнчү компоненти болуп колдонулуп, татаал этиш аркылуу берилген кыймыл-аракеттин чала, мүчүлүш бүткөндүгү жөнүндө модал-дык маани берген *жазда* деген көмөкчү этиш менен бирге *жаз* деген кыска форманын колдонулушу. Мисалы,

«Теңселип араң калдым ат үстүндө,

Тебелеп кете *жазды* мени кошо»

(ад.т.жаздады. «Чалкашка»).

Диалектизмдер поэтикалык чыгарма-ларда ыр саптарындагы муун өлчөмүн сактоо үчүн да керектелет. Маселен, акын Т.Кожомбердиевдин ырларында, поэмаларында төмөнкүдөй диалектизм-дер ыр сабындагы муун өлчөмүн сактоо үчүн колдонулган.

а) сөз ичинде үндүү тыбышы түшүрүлгөн диалектизмдер:

«Жазында бардык жүрөк өмүр кошот,

Унтулуп өлүм калат артта ыраакта.»

(«Отгон өскөн кызыл гүл»).

«*Унтабыз* кулпулардын бардык түрүн,

Ачкычтар тешпей калат чөнтөк түбүн.»

(Кулпу)

Мында адабий тилдеги *унтулуп* деген сөздүн ордуна унтулуп болуп, ыр сабы бир муунга кыскарылган.

б) сөз аягындагы үндүү тыбышы түшүрүлгөн диалектизмдер:

«Арык, чабал, айырмасыз кенеден,

Балчык кечип, *кокоч* кетпей денеден.»

(«Ошол менби»)

Бул жерде адабий тилдеги *кокочо* дегендин ордуна *кокоч* болуп, муун саны кыскартылган.

в) метатезанын натыйжасында муун саны кыскарган диалектизмдер:

«Эл менен бирөө өлсө, мен да барам,

Узатып чеңгелдектеп *турпак* салам.»

(«Түн жана апа»)

Адабий тилдеги *топурак* деген сөздүн говордогу *турпак* формасы ыр сабындагы муун өлчөмүн сактоого жетишкен.

г) сөз аягында ашыкча муун кошулган диалектизмдер:

«Сенден алган бир *чеңгелдеп* топурак

Учуп кетчү балапан деп сеземин.»

(ад.т.чеңгел. «Мекенге»)

Жымжырт баары

Жыргал уйку уланат

Жылдыз бирден

Төмөн карай куланат»

(ад.т.кулайт. «Өлүмгө өтүнүч»).

Демек, диалектизмдер көркөм стилде поэтикалык каражат катары да кызмат аткаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал аркылуу ырларда добуш кооздугу да иш жүзүнө ашырылып жатат.

Поэзиялык чыгармаларда диалек-тизмдер **аллитерация** жана **ассонанс** ыкмаларын жаратуу үчүн да пайдаланылган:

«Казыр да көз алдыман сызып өтөт,

Кайчылдак арабалар өлүк тарткан»

(ад.т.азыр. «Түн жана апа»).

«Аз да болсо ак эмгегин актоого,

Абан салам апакебай жөнүндө»

(ад.т.обон. «Апа»).

Жогорку ыр саптрында адабий тилдеги *азыр* деген сөздүн ордуна төмөнкү Чүй говоруна мүнөздүү *казыр* формасын колдонуу менен, ыр саптарынын башында *к* тыбышынын кайталануусу аркылуу аллитерация түзүлсө, кийинки мисалда *обон* деген адабий тилдеги сөздүн ордуна *абан* деп колдонулуп, ыр саптары *а* тыбышы менен башталып, ассонанс пайда болгон.

Акырында, поэтикалык боёктуулукка ээ болгон диалектизмдер ырдын көркөмдүгүн арттырып, текстке көтөрүңкү салтанаттуулук маанини берет. Мисалы,

“Күйүп-бышып...

Тосо калып эл алдын,

Күлгүн түстүү

Гүлдестеңди мен алдым”.

(«Гүл жыты»)

Гүлдесте-лейлек говору, букет.

Жыйынтыктап айтканда, көркөм текстте орундуу пайдаланылган диалектизмдер тексттин эстетикалык баалуулугун жогорулатат. Адабий тилдеги эквивалентинде жок болгон эң назик ыргактар диалектилик сөздөрдө болот. Ушундай сапат көркөм сөз каражаты катары колдонууга мүмкүнчүлүк берет.

Тескерисинче, мисалдарда көрүнгөндөй, акындын поэзиясында учураган автордук өзгөчөлүктөрдүн көпчүлүгү чыгарманын көркөм курулушу үчүн башка менен алмаштырууга болбой турган бирден-бир каражат эмес, автордун жеке көнүмүшүнөн келип чыккан кесепеттин натыйжасы болуп калган. Ошондуктан, бул диалектизмдерди жалпы улуттук адабий тилдеги варианттар менен алмаштыруудан аталган чыгармалар пайда таппаса, залал тапмак эмес.

Адабияттар

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика. 2-китеп. -Бишкек, 2000.
2. Бекназаров К. Кыргыз жазуучулар-ынын чыгармаларындагы диалектизм-дер. -Ф.: Илим, 1987.
3. Биялиев А. Кыргыз диалек-тологиясы: окуу куралы. -Бишкек, 2000.
4. Кожомбердиев Т. Нурлуу терезе. –Ф: Мектеп, 1975.
5. Кожомбердиев Т. Көл толкуну. –Ф: Кыргызстан, 1988.
6. Кожомбердиев Т. От өчпөгөн коломто. –Бишкек: Адабият,1992.
7. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана лексикология.-Бишкек: ЖЭКА, 1990.